

Kvantitativní nebo kvalitativní metody?

MILOSLAV PETRUSEK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Nejednou bylo řečeno a napsáno, že je lépe vědu dělat než uvažovat o tom, jak by měla být dělána co nejlépe, protože je nepochybně důležitější vypovídat o skutečnosti než stanovit předpisy, jak se o ní vypovídat má či nemá. Toto obecně nesporně správné stanovisko však v sobě skrývá latentní nebezpečí *metodologické bezstarostnosti*, která se může změnit v rutinní šablonu, v jeden navyklý způsob přístupu k realitě, který je posléze povýšen na jediný možný – podle úsloví o zvyku jako železné košili. Ano, zajisté máme na mysli běžný typ tzv. konkrétního či empirického výzkumu, jak jej známe ze stovek výzkumných zpráv, projektů a programů, typ, který se proměnil v definiendum sociologie vůbec: „image“ sociologie v povědomí veřejnosti informované (zadavatelé, pracovníci v jiných vědních oborech) i neinformované je ztotožněn s „empirickým výzkumem“, konkrétněji s dotazníkem, se souborem kvantitativních údajů, tabulek, koeficientů, matic, případně grafů a histogramů.

Tuto představu, jistě zjednodušující, nelze vytýkat veřejnosti, protože ta ji odvodila z *faktického stavu věcí*, přesněji z toho, že sociologové svou disciplínu sami takto veřejnosti prezentovali v době, kdy šlo o její institucionalizaci a důkaz její sociální funkčnosti. Sociologický výzkum pak – s různými drobnými obměnami – probíhal podle známého schématu: zadání → hypotézy → projekt → dotazník → dotazování → strojové zpracování → výzkumná zpráva → návrhy na opatření → publikace. Překročit tento posvátný rámec třeba tím, že by výzkumná zpráva nebyla založena na dotazování nebo na jiném druhu kvantitativně zpracovatelných údajů a neobsahovala tabulky, čísla a návrhy na opatření, bylo a vlastně dosud je téměř nemyslitelné. Zapomnělo se jaksí na to, že tento typ sociologie je provenience velice novodobé a že vlastně nemá žádnou „solidní“ tradici, na čemž mnoho nezměnily ani nesmělé pokusy dokazovat, že empirický výzkum se prováděl již v 19. (ba 18.) století. Zajisté, v minulosti společenskovědního myšlení najdeme vskutku klasické práce naplněné empirickým materiálem (standardně se uvádí trojice – Engels, Le Play, Durkheim), ale jde vskutku o tentýž typ empirického výzkumu? Jde o tentýž způsob přístupu k sociální skutečnosti?

Jsem hluboce přesvědčen, že nikoliv, a to ze čtyř důvodů: 1. „empirie“ obsažená v těchto materiálech má jinou než ryze kvantitativní podobu (zejména u Engelse), 2. ryzí kvantitativní údaje jsou přejaty, nikoliv získány „přímo v terénu“, protože 3. neexistují rozpracované techniky hromadného „sběru dat“ a 4. empirie je podřízena rozpracovanému teoretickému schématu a jejím smyslem není zdůvodnit návrh na praktické opatření, ale podepřít teoretickou úvahu, koncepci či konstrukci.

Revolucionizující médium a matice dat

Empirická sociologie, pro níž základní „empirií“ jsou verbální (psané nebo mluvené) výpovědi „respondentů“, vznikla až v 30. letech našeho století a stabilizovala se až v 50. a 60. letech. Tato stabilizace by nebyla možná, ba vůbec myslitelná, bez *masového použití počítačích strojů*, což byl krok vskutku revolucionizující, aspoň pokud jde o vnější tvář moderní sociologie. Již v roce 1965 psal H. C. Selvin, že „vstup velkých počítačů do

sociologie“ znamená nástup „stejně revolučního nástroje, jako byl mikroskop v biologii“ [Selvin 1965 : 264]. Selvin však upozorňoval na to, že užití počítačů, které revolucionizují zejména to, čemu se v anglosaské sociologii říká „survey research“, s sebou nese řadu problémů, zejména to, že „ignoranti-uživatelé budou produkovat nevalidní výsledky a ignoranti-čtenáři je navíc budou špatně interpretovat“ [Selvin 1965 : 264]. Řešení pak spatřoval ve vyšším matematickém vzdělání sociologů, kteří budou muset znát více než „sociální statistiku“, jejíž matematický aparát je na úrovni matematiky 16. století, protože jinak nemohou pochopit podstatu „kvantitativního výzkumu“, ani využít dalších možností, jež počítače nabízejí.

Počítač je však jako džin vypuštěný z láhve, který ovládne vše, co je ochotno se podrobit diktátu operacionalizace, formalizace a kvantifikace. Užití počítačů umožnilo minimálně dvě věci: 1. *zrychlit a zefektivnit kvantitativní zpracování hromadných dat* prakticky v neomezeném rozsahu a provádět na nich řadu dříve nemyslitelných matematicko-statistických operací a 2. *realizovat „empirický výzkum“ prakticky každému, kdo dokáže sestavit dotazník a má k dispozici nějaký program zpracování dat*. Právě tento druhý moment vedl k tomu, že empirický výzkum se proměnil v „kvantitativní výzkum“ a že začal být realizován stejně tak kvalifikovanými odborníky jako dilety, protože ve své rutinní podobě je nejjednodušším a nejsnazším prostředkem, jak o sociální realitě něco vypovědět a vypovědět to dokonce formou vnějškově velice exaktní a v podstatě „nenapadnutelnou“, uvážíme-li pověrečnou úctu moderního člověka k číslu.

Co je však „kvantitativní výzkum“ (survey, dotazovací šetření), odhlédneme-li od jeho diletantských deformací, svou podstatou? Přesně to formuloval Galtung v roce 1967, když konstatoval, že to „není nic jiného než naplnění datové matice“ [Galtung 1967 : 129]. *Datovou maticí* pak rozumí toto: máme m respondentů (O) a n otázek (S) tak, že pro každou otázku S_j a každého respondenta O_i existuje odlišná odpověď R_{ij} , což lze zobrazit v matici:

$$M = \begin{matrix} & \begin{matrix} S_1 & S_2 & S_3 & \dots & S_j & \dots & S_n \end{matrix} \\ \begin{matrix} O_1 \\ O_2 \\ O_3 \\ \vdots \\ \vdots \\ \vdots \\ O_i \\ \vdots \\ \vdots \\ O_m \end{matrix} & \left\{ \begin{array}{ccccccc} R_{11} & R_{12} & R_{13} & \dots & R_{1j} & \dots & R_{1n} \\ R_{21} & R_{22} & R_{23} & \dots & R_{2j} & \dots & R_{2n} \\ R_{31} & R_{32} & R_{33} & \dots & R_{3j} & \dots & R_{3n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots & & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots & & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots & & \vdots \\ R_{i1} & R_{i2} & R_{i3} & \dots & R_{ij} & \dots & R_{in} \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots & & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots & & \vdots \\ R_{m1} & R_{m2} & R_{m3} & \dots & R_{mj} & \dots & R_{mn} \end{array} \right\} \end{matrix}$$

Jde tedy o předpoklad, že pro každou kombinaci (O, S) existuje jedna hodnota R (technicky řečeno jde o karteziánský součin $O \times S$). Naplnění této datové matice se děje dotazovacím šetřením; *dotazník se tak stává jediným rozumně myslitelným nástrojem, který umožní reálně matici naplnit daty*.

Zdá se, že právě toto vymezení „kvantitativního výzkumu“ je nejvhodnější proto, že se

nemotá v začarovaném kruhu tautologických definic. Ostatně tímto tautologickým postupem bychom mohli kvantitativní výzkum vymezit jako proceduru, která 1. je založena na aplikaci výzkumné techniky, jež umožňuje shromáždit velký soubor údajů, 2. je použita na velkém souboru osob (respondentů) a 3. povaha získaných dat umožňuje kvantitativní zpracování obvykle na počítači. Smékal [1983 : 52] vymezuje kvantitativní metodologii jako „vyjádření výsledků pomocí statistické deskripce a zobecňování pomocí statistické indukce, což předpokládá formalizaci zkoumaných proměnných“. Předností Galtungova vymezení je však to, že umožňuje snadno odhalit zamlčené předpoklady, tedy jakousi „implicitní filozofii“ dotazovacího šetření.

Zamlčené předpoklady

Dotazovací šetření je – ať se nám to líbí či nikoliv – ryze pozitivistické, přesněji behavioristické provenience. Vychází totiž z mlčenlivého, ale zřejmého předpokladu, že *styk s respondentem se uskutečňuje podle klasického schématu stimul (otázka) – reakce (odpověď)*. Avšak toto klasické schéma implikuje další předpoklady, které ani zdaleka nejsou již takto zřejmé. Především se předpokládá, že *tentýž stimul (otázka) má pro každého respondenta též význam*, že tedy jde ve všech případech o identický (a invariantní) stimul, ba co víc, že jde o stimul, který je nutně identický pro respondenta i pro toho, kdo otázku klade (formuluje). Při dotazování se však pohybujeme nikoliv ve sféře jakéhokoli, ale právě jen *symbolického chování*, chování, které manipuluje se znaky a na znacích je založeno. Sociální realita je nám takto dána nikoliv přímo, „jaká je“, ale jak je znakově (symbolicky) interpretována nejprve tím, kdo se táže, a posléze tím, kdo odpovídá.

Netřeba zdůrazňovat, že se tak ocitáme na půdě, na níž je behavioristický předpoklad prosté relace S–R překročen, protože znakový stimul stejně jako znaková reakce nemají nutně jedinou myslitelnou interpretaci. V příručkách sociologické metodologie se přirozeně uvádí řada návodů, jak předejít možné dezinterpretaci. Řeší se tak sice problém souvislé, nepřerušené komunikace (k přerušení by došlo při evidentním neporozumění otázce), ale neřeší se problém „invariantnosti stimulu“, protože se nerespektuje fakt 1. odlišných sociálních zkušeností respondentů, 2. jejich odlišných sociálních pozic a 3. odlišných komunikačních dispozic. „Je podivné,“ píše Bokszański a Piotrkowski [1977 : 87], „že na půdě sociologie, disciplíny zvláště predestinované k tomu, aby chápala podstatu rozdílů mezi lidmi . . . se po dlouhou dobu udržely techniky, jejichž aplikace je založena na *předpokladu absence rozdílů ve sféře komunikačních dispozic*, tedy těch schopností, které jsou silně korelovány se základními vlastnostmi sociální diferenciace.“

Podobně píše Bourdieu aj. [1968 : 70]: „Předpokládat, že tatáž otázka má též smysl pro všechny jedince, kteří se liší kulturními rozdíly spojenými s třídní příslušností, znamená ignorovat fakt, že jazyk se liší nejen rozsáhlostí lexiky nebo stupněm abstrakce, ale také tématy a problematikou, jež může být na jejich základě vyjádřena.“

Druhým zamlčeným předpokladem je to, že *výzkumník musí mít za to, že otázka, kterou klade, je stejně zajímavá či alespoň relevantní pro toho, kdo odpovídá, jako pro něho samotného*. Florian Znaniecki tuto situaci kdysi aforisticky vyjádřil tak, že „dotazovaný je stavěn do situace, v níž postoje a hodnoty, na něž je tážán, prostě nejsou přítomny“. E. J. Webb aj. píše: „Rozhovory a dotazníky vstupují jako cizí element do sociálního uspořádání, které chtějí popsat, *vytvářejí měřené postoje, vyvolávající atypické reakce a role*, jsou limitovány těmi, kdo chtějí a mohou spolupracovat, a odpovědi jsou pak produkovány částečně těmi dimenzemi individuálních diferenciací, které jsou z hlediska daného předmětu irelevantní“ [Webb aj. 1966 : 17]. Ve svých důsledcích to ale znamená, že výzkumník přisuzuje odpovědím tutéž relevanci, jakou on sám přikládá problému, který zkoumá nebo –

v krajnějším případě – *intervenuje do sociální situace* tím, že do ní vnáší elementy, které v ní původně vůbec nebyly. Tím je otevřen problém nemensší než ten, který zná moderní fyzika jako problém „intervence pozorovatele (přístroje)“, jenž pak vyjadřuje v termínech neurčitosti, komplementarity atd. Ačkoliv jde o situaci zásadně strukturně podobnou, sociologové, až na výjimky, zejména polské [Maslyk 1979; Siewerski 1988; ale také Petrusek 1988], se na rozdíl od filozofů [srv. Aleksejev 1978; Pozner 1981] těmito problémy zatím příliš nevzrušují. Pokud se o intervenci výzkumníka do situace vůbec uvažuje, pak výhradně v souvislosti se *zúčastněným pozorováním*, tedy „kvalitativní technikou“, jako by „kvantitativní výzkum“ nebyl schopen ani elementární sebereflexe.

Třetím zamlčeným předpokladem je *předpoklad absence* toho, co bychom nazvali podle Festingera *kognitivně-verbálně-behaviorální disonance*. Jednoduše řečeno – předpokládá se, že to, co respondent vypovídá (verbální dimenze), odpovídá jeho „náзору“ (kognitivní dimenze) a tento názor odpovídá budoucímu nebo reálnému chování (behaviorální dimenze). Nejde nám o *validitu výpovědi*, což je ostatně další zamlčený předpoklad (že totiž respondent je vskutku ochoten vypovídat to, co ví, co si myslí, co dělá, co hodlá udělat atd.), ale o daleko složitější psychosociální problém, který byl v literatuře na základě experimentálního materiálu dostatečně analyzován: k inkongruenci mezi věděním (chtěním), mluvením a jednáním nedochází jenom z pohnutek vyvolaných „zlou vůlí“, ale z řady dalších důvodů individuálně psychologických a zejména sociálních. Jedinec si ostatně této inkongruence nezřídka ani není vědom [srv. zejména Koralewicz 1987]. I to je však pozoruhodné sociologické téma, zanedbávané však mj. proto, že je obtížné kvantifikovatelné.

Dalším zamlčeným předpokladem pak je to, že výzkumník spoléhá na to, že *dotazovaný rozumí sociální situaci*, na niž je dotazován. V podstatě je tak přejat předpoklad „etnoracionality“, tj. že „o tom, co je správné, rozhodují ti, kdo tohoto pojmu užívají“ [Kuczyński 1977 : 137]. Kvantitativním výzkumem tak můžeme například zjistit, že lidé pokládají za „poměrně normální“, že se dávají úplatky či „pozornosti“, ale nezjistíme, jaký typ uvažování je k tomu vede. Kvantitativní sociologie navíc postuluje respondenta jako adekvátního informátora, jako „sociálního experta“, čímž se ovšem dostává do bludného kruhu: na jedné straně chce „exaktně“ překročit „běžné vědomí“, ale na druhé straně neoperuje jinými daty než právě daty „běžného vědomí“.

Výzkumník dále předpokládá, že existuje totožnost mezi znakovým vyjádřením (psaným či mluveným) a významem, který je znaku přisouzen, ale i naopak, že totiž *určitý význam lze přepsat do podoby jiného znaku*. Prostě řečeno – verbální vyjádření respondenta lze v podstatě libovolně nebo podle určitých pravidel „zakódovat“ pomocí jiného znaku na základě výzkumníkem stanovené kategorizace. Nejde jen o to, že se tak může ztratit podstatná část informace (např. emocionální tón je nahrazen chladnou kategorií), ale o to, že *výzkumník kategorizací vlastně konstruuje novou, ve výpovědi původně neobsaženou „realitu“* [srv. Knorr-Cetina 1981 : 19].

Konečně je nutné podtrhnout, že celá kvantitativní metodologie stojí a padá s předpokladem, že *zkoumanou realitu lze uchopit právě v těch „dimenzích“, „parametrech“ či „proměnných“, které jsou dány na počátku výzkumu* a jež obvykle v průběhu šetření nejsou ani korigovány, ani doplňovány, protože výzkumník je v „terénu“ obvykle substituován tazatelem. Významný protagonista kvalitativní metodologie v psychologii D. T. Campbell píše, že „systémům měření je vlastní ničím nezdůvodněná rigidita, která omezuje výchozí registrovaná data předem očekávanými parametry“ [Campbell 1980 : 324]. A právě zde je základní a nejpodstatnější omezení „kvantitativního výzkumu“: *sociální realita je zredukována na soubor statisticky ověřitelných vztahů mezi operacionálně definovanými proměnnými*, tj. na soubor výchozích hypotéz, které mohou být ověřeny nebo zamítnuty, ale nic více.

Kvantitativním výzkumem nelze vlastně zjistit nic více než to, co jsme „kvalitativně“ předem věděli, ale o čem jsme pouze nevěděli, jak je „to“ v populaci rozloženo, distribuováno.

Výslovně toto stanovisko formuloval P. Blau ve svém pokusu o kvantitativní sociologii „bez čísel“, když píše: „Moje pozornost je soustředěna na distribuci a substantivní obsah sociálních atributů je pominut. Například není důležitá rasa, ale to, že rasová heterogenita je předmětem strukturálního výzkumu; není důležitá podstata povolání, ale dělba práce; není důležité vůdcovství, ale mocenská nerovnost“ [Blau 1977 : 11]. Jde zajisté o stanovisko poněkud krajní, ale cožpak se nezřídka nestává, že v běžných rutinních výzkumech „není důležité“, jaký je reálný obsah práce a reálné pracovní podmínky, ale jak jsou rozloženy hodnoty proměnných, pomocí nichž měříme „spokojenost s prací“? atd., atd.

Sebekritika empirických sociologů

Nelze přirozeně tvrdit, že by si mnozí empiričtí sociologové (ale spíše metodologové než „výzkumní rutiněři“) neuvědomovali *jistou míru problematičnosti dotazovacích šetření*. Pars pro toto uvedeme v náčrtu některé úvahy Johanna Galtunga, který před více než dvaceti lety poukázal na některá omezení empirického výzkumu „standardního typu“ [Galtung 1967 : 150n].

Podle Galtunga je *dotazovací metoda především příliš individualistická*. Protože dotazováno může být pouze individuum, musí být individuum (opět zamlčený předpoklad) koneckonců pokládáno za základní „sociální jednotku“. Z ní pak ex post odvozujeme úvahy o sociálních kolektivitách na základě mechanické agregace individuálních výpovědí. „Tento individualismus, píše Galtung, je dále posilován tvorbou pravděpodobnostních modelů ve výběrové proceduře, takže *individuum je doslova vytrženo ze svého sociálního kontextu*“, což má ovšem za následek, že mj. nevíme, zda jde o názor vsutku individuální nebo o názor, který vyjadřuje „skupinové mínění“ a který je tedy výslednicí skupinového konsensu nebo tlaku. Galtung v roce 1967 pochopil význam toho, co bylo jinde nazváno „indexikalitou“, totiž význam aktuálního sociálního, komunikačního a lingvistického kontextu, od něhož standardní výzkum prostě „abstrahuje“.

Dále je Galtungovi dotazovací procedura „*příliš demokratická*“, protože výpověď má vlastně povahu prosté „volby“, výběru z *několika alternativ*, takže „dotazník tak přestává být analytickým nástrojem, který umožňuje postihnout různá protínání a zlomy“. Je jistě pravda, že existují složitější dotazovací procedury, ale základní problém, že totiž dotazovanému je předložena určitým způsobem *prestrukturovaná realita*, do níž se má umístit, se žádnou metodickou či technickou finesou neřeší. Výzkumník totiž dotazovanému stanoví „*rámec relevance*“, který dotazovaný nemůže překročit a pouze v něm může „demokraticky volit“. Ve skutečnosti by každý výzkum měl začít tím, že se tento „rámec relevance“ nejprve empiricky stanoví v realitě, tzn. že se přijme za relevantní to, co je relevantní pro toho, kdo bude dotazován, a vyloučí se to, co pro něj relevantní prostě není. Jinak se dopouštíme zmíněného omylu umělé a nezdůvodněné „konstrukce“ „dotazníkové reality“, kterou šetřením vneseme do reality „skutečné“. Ale výzkum přece není procedurou, jíž chceme názory, hodnoty, mínění a postoje tvořit, ale zjistit!

Dotazovací procedura je dále *příliš statická*, protože zachycuje manifestní verbální reakce v jednom časovém bodu, což nelze v úplnosti překonat ani opakovanými šetřeními. Ukazuje se, že v obdobích rapidních sociálních změn dotazníkové šetření neumožňuje adekvátní predikci ani chování, ani postojů (Galtung uvádí příklad Kuby na počátku roku 1959, kdy data nenásvědčovala žádné radikální změně; podobné, byť subtilnější závěry o prediktivních schopnostech empirického výzkumu zformulovali polští sociologové v souvislosti s „polskou krizí“ v roce 1981 a později).

Konečně dotazovací metoda je omezena na „střední sociální pozice“ v širokém slova smyslu, tzn. že jsou prakticky vyloučeni ti, kteří stojí na sociální „periferii“, a ti, kteří stojí příliš v sociálním „centru“. Sociální periferií rozumí Galtung negramotné, velmi staré, opuštěné, geograficky izolované apod. a sociálním centrem politickou a hospodářskou elitu. Tyto dvě „krajní“, polární kategorie obvykle z běžného šetření „vypadnou“. (1) Obecněji konstatuje Campbell, že v kvantitativním výzkumu obvykle „vyklouznou jemnosti a podstatné maličkosti“ [Campbell 1980 : 271], zejména pak ta část sociální reality, kterou jsem sám pracovně nazval „konstantními margináliemi“. Konstantními margináliemi rozumím jevy nebo části populace, které netvoří ani průměr, ani medián, ani modus sociálního chování, které ani nejsou příliš kvantitativně frekventované, ale jsou relativně stále a svou permanentní přítomností tedy významně ovlivňují sociální chování jiných skupin. Jejich relativní stálost nelze ovšem vysvětlit jinak než strukturální zakotveností, tedy tím, že existují či přetrvávají objektivní podmínky, které umožňují jejich existenci a reprodukci. Ne vždycky musí jít o fenomény sociálně deviantní (vekslování, melouchaření, prostituce, problémy s cikánskou populací, „punkáči“ atd.), mnohdy jde o jevy „normální“ (koncentrace moci v úzké vrstvě výkonného aparátu; sociální vliv spisovatelů; hvězdy pop-music jako „vzory“ sociálního chování apod.), ale právě pro jejich kvantitativní nepočetnost jakoby „marginální“ : kvantitativní marginálnost však nemusí znamenat nízkou sociální relevanci. Ostatně většina sociálních problémů se začíná vždycky odvíjet od zdánlivých „marginálů“. Slovenští sociologové v podobném významu mluví o „malých veličinách“ či o „ostrůvcích pozitivní deviace“ [Szomolányiová 1989].

Metodologie kvantitativního výzkumu si vytvořila „ideálního respondenta“ (další zamlčený předpoklad), který je „dobře socializovaný, ochotný nechat se slyšet a ochotný naslouchat, pravdivě odpovídající a alespoň minimálně vzdělaný, aby byl způsobilý vyplnit příslušné políčko“ [Galtung 1967 : 157]. Je zřejmé, že ti, kteří tyto podmínky nesplňují, zřídka v dotazovacích šetřeních figuruji. Kvantitativní sociologie si ostatně dávno vytvořila to, co se někdy označuje termínem „zajatá populace“, tj. populaci stále a do únavy dotazovanou, protože nejdostupnější a nejzpůsobilejší odpovídat (srv. nekonečné množství výzkumů vysokoškolských studentů).

Někteří autoři [Platt 1981 : 75n.] poukazují na to, že výzkumník (eventuálně tazatel) si nejsou „statusově rovni“, že výzkumník (a tazatel) vlastně „nemá odpovědnost za výzkum“ a že celá výzkumná akce je anonymní v tom specifickém smyslu, že vztah respondent–tazatel nemá ani budoucnost, ani minulost. Plattová se snaží tento problém experimentálně řešit tím, že realizuje „dotazování sobě rovných“, například sociolog dotazuje sociologa, kdy vznikají jiná „pravidla hry“, protože „původní pravidla“ jsou oběma účastníkům známa.

Etické problémy dotazovacích šetření

Námítky etické povahy se většinou vznášejí vůči pozorovacím technikám, vůči záznamům rozhovorů bez svolení, vůči „dvojroli“, kterou hraje zúčastněný pozorovatel, ale zatím – rozhodně alespoň u nás – nebyly obdobné námítky vzneseny vůči dotazování. A přece ani dotazovací techniky nejsou eticky zcela nevinné.

Snad nejostřejší, byť poněkud patetickou a poněkud emocionálně vypjatou etickou kritiku dotazování vznesla Irena Kolodziejová [1980], která vychází z toho, že *komunikační situace*

(1) Jako ilustrativní příklad může sloužit výzkum sociální stratifikace z roku 1967 [Machonin a kol. 1969], v němž se nepodařilo ani při velmi početném a precizně statisticky vybraném souboru zachytit ani jeden z pólů sociální vertikály, tedy populaci „na okraji“ na jedné straně a „mocenskou elitu“ na straně druhé. Proto nemohly být adekvátně testovány hypotézy týkající se právě těchto sociálních vrstev.

při dotazování je nepřirozená, nenormální, protože je jednostranná. Ve formulaci jiných autorů: „Člověk není chápán jako účastník komunikační struktury, ale jako reagující organismus, je strojem produkujícím odpovědi, což nachází svůj výraz také v nešťastném výrazu respondent – odpovídač. Taková forma komunikace, v níž je jedné straně přisouzena role pouze odpovídače na dané otázky, není vždycky nejefektivnější ani příliš hodná úcty“ [Boksański-Piotrkowski 1977 : 86]. Kolodziejová situaci vidí dramatičtěji – jako *proces*, v němž se dotazovaný „obnažuje“ zcela anonymnímu reprezentantovi Vědy, který však respondentovi nenabízí nic více než ujištění, že posloužil jejímu rozvoji. V dotazovací proceduře by však mohlo být nabídnuto více, minimálně katarze (uvolnění psychického napětí tím, že se respondent „vypovídá“), *intelektuální zisk* (tím, že respondentovi bude nabídnuta orientace zájmu na něco nového, zajímavého) a *zvýšení vlastního sebehodnocení*. Ve skutečnosti však tyto možné „odměny“ nejsou zabudovány přímo v dotazování samotném a jsou pouze věci „dobré vůle“ toho, kdo se táže. Dochází tak, v nadsazené formulaci Kolodziejové, k „vykořisťování člověka-objektu člověkem-badatelem“ [Kolodziej 1980 : 327].

Kolodziejová připouští jen dvě výjimky jako eticky dostatečně zdůvodněné, totiž rozhovor s terapeutickými cíli a dotazování s explicitními cíli „reformátorskými“. Nicméně sami víme, jak často jsme bezradní, když se nás dotazování ptají – a bude to vůbec k něčemu? Změní se vůbec něco?

Dotazování je technikou dobře rozpracovanou, takže dochází ke stavu, který autorka popisuje takto: „Člověk nerad o všem mluví, ale podléhá diskrétnímu tlaku dotazování, který přece náleží k profesionální výbavě sociologa. Nehodlám demonizovat sociologii, vědy o člověku mají ostatně daleko k metodologické rafinovanosti . . . Ale není dobře, že jenom to, že nemáme klíč k sousedovu bytu, nás zdržuje od krádeže“ [Kolodziej 1980 : 327].

Z těchto a řady dalších důvodů pokládají mnozí autoři za cennější ty metodologické koncepce, které *rezignují z principu neutrality badatele, ale naopak postulují účast*. Jsou morálně cennější a gnozeologicky přinejmenším stejně hodnotné, když i při nejskeptičtější interpretaci zavádějí určitý druh omylu místo jiného. U nás tento přístup několik let v různých kontextech rozvíjí F. Gál [srov. Gál 1989].

Všechny tyto kritické výhrady platí jistě jen zčásti, potud totiž, pokud se *dotazujeme na sféru skutečně intimní v širokém slova smyslu*, do níž ovšem patří nejen sexuální život či požívání alkoholu, ale také vztah k nadřízenému, reálný výkon pracovních činností, zdroj vedlejších příjmů, skutečné trávení volného času, vztah k národnostním menšinám, politické postoje, náboženské přesvědčení atd., atd.

Vzniká tak otázka, která překračuje rámec etické kritiky a dotýká se přímo „*sociální ontologie*“, totiž otázka, zda právě tyto skutečnosti dotazováním vůbec můžeme třeba jen aproximativně zjistit. Zdá se totiž, že *řada podstatných oblastí sociálního života*, zejména toho, který každodenně prožíváme s jeho problémy i radostmi, s jeho staráním a zařizováním, sháněním i opatrováním, s jeho nadějemi i obavami, *se prostě do žádného dotazníku nevejde*. Dotazník totiž realitu uspořádá, vnese do ní jakýsi apriorní řád, vyloučí emoce, škrtne celou sféru prožívání a hodnocení toho, jak a co člověk žije, o co a jak usiluje a co a jak odmítá. A pokud snad tyto rozměry sociálního bytí do dotazníku vstoupí, pak v podobě destilované vody, která se ale nedá pít . . .

Hledání alternativy

Selvinova optimistická představa z 60. let o tom, že stačí zvládnout solidně matematiku a bude všechno „v pořádku“, se ukázala jako lichá. Celý další vývoj sociologické metodologie pozvolně šel ke konstituci alternativní metodologie, která byla nepříliš šťastně nazvána

„kvalitativní“ a která se začala postupně prosazovat nejen v sociologii, ale také psychologii [srov. Smékal 1983]. Jen tyto dvě humanitní vědy totiž byly zasaženy kvantitativní metodologií se vším, co k ní patří pozitivně i negativně (operacionalizace, formalizace, kvantifikace, stanovení měr, koeficientů, vah, faktorových zátěží atd.) v míře, která v jiných společenských vědách nemá obdoby. Zatímco například archeologie, pomocné vědy historické či etnografie vlastně teprve hledají způsoby rozumného užití formalizovaných a kvantifikujících procedur (lingvistika je výjimkou pro mezní povahu svého objektu), psychologie a sociologie naopak hledají cestu z bludiště nerozumného užití matematických postupů a aplikace počítačové techniky.(2)

Toto hledání mělo řadu konkrétních podob, které se vázaly na různé teoretické inspirace. Bylo by neseriózní nepoznamenat, že kvalitativní procedury jsou někdy zcela ztotožněny s „fenomenologickou perspektivou“, jako by právě jen ona měla výsadní právo na zkoumání toho, co se kvantifikaci nepoddává. Představu této identity navozují totiž mnozí autoři příruček kvalitativních metod [srov. Bruyn 1966, ale i Schwartz-Jacobs 1979], i když někteří z nich, ač sami fenomenologicky orientovaní, píší například že „diskutují kvalitativní metody v jejich fenomenologické perspektivě, věří však, že mohou poskytovat mnoho, jak bylo v minulosti ověřeno, i jiným teoretickým perspektivám“ [Bogdan-Taylor 1975 : IX].

Kvalitativní analýza se tedy, jak řečeno, obvykle příliš přímočaře spojuje s rozvojem fenomenologické sociologie (tzv. Schutzův impuls), etnometodologie, případně symbolického interakcionismu. Ačkoliv toto spojení není ani věcně, ani historicky nelegitimní, ukazuje se, že kvalitativní analýza má solidní historické zázemí již minimálně v tzv. formální sociologii Simmelově [viz Schwartz-Jacobs 1979], v marxistické sociologii pak v Engelsově díle *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Není bez zajímavosti, že téma každodennosti, které je jakousi „ontologickou bází“ aplikace kvalitativních postupů, otevřel právě na základě marxistické tradice dávno před vznikem fenomenologické orientace v západní sociologii Henri Lefébvre [1958 ; 1961 ; 1981].

V současné době se rozvinuly tři základní „směry“, které akcentují poněkud odlišné stránky kvalitativního studia sociální skutečnosti :

1. *Sociologie každodenního života*, která navazuje mj. na etnometodologii, konverzační analýzu, Goffmanův dramaturgismus, Lotmanovy a Bachtinovy literárněvědní analýzy, na etiketizační teorii atd. a jejímiž osovými pojmy jsou každodennost, rutina, rituál, praxe, běžné vědomí, životní sféry atd. Tato orientace úzce navazuje na studia sociálněpsychologická, etnografická, kulturněantropologická i lingvistická.

2. *Sociologie interpretativní*, která za svůj ústřední problém pokládá způsoby, jimiž lidé svět interpretují dříve, než jednájí (a dříve, než je podroben interpretaci vědecké), a souvislost jednání a interpretace. Navazuje na humanistickou sociologii Znanieckého, Millse aj. a rozvíjí mj. sociologickou hermeneutiku. Centrálními pojmy této orientace jsou zdravý rozum, smysl, význam, subjektivita, intersubjektivita, temporalita, prostor atd.

3. *Sociologie teoretická*, jejíž jeden trend [na Západě nejvýznamněji představovaný teorií strukturace A. Giddense : 1979] se snaží propojit tradiční sociologické způsoby zkoumání sociální skutečnosti s impulsy nejen kvalitativní analýzy, ale také celé tzv. interpretativní sociologie. Tato třetí orientace se jeví jako pravděpodobně nejperspektivnější, jakkoliv předpokladem jejího rozvíjení je ovšem soustavná práce deskriptivní, analytická a explanační v různých oblastech běžného života.

(2) V „kvantitativní sociologii“ posledních desetiletí dochází k závažným změnám v souvislosti s přechodem od „prosté verifikace“ hypotéz k formulaci a reformulaci teoretických modelů. U nás se těmito aspekty moderní sociologie v rozměru metodologickém i meritorním zabývá zejména skupina sociologů P. Matějů, I. Gabal, M. Boguszak a V. Rak.

Kvalitativní procedura se obvykle vymezuje jako „produkce deskriptivních dat“, tj. dat, která jsou založena na „vlastních psaných nebo mluvených slovech a pozorovatelném chování lidí“ a přímém pozorování sociálních situací [srov. Bogdan-Taylor 1976 : 4]. Ale cožpak takové procedury jsou v sociologii nové? V příručkách kvalitativní metodologie západní provenience se obvykle uvádějí jako její prekursoři F. Le Play, antropologové 20. a 30. let (včetně Malinowského), chicagská škola, proslulé dílo Thomase a Znanieckého o polském sedlákovi založené na analýze osobních dokumentů a potom plejáda novějších autorů 60. let (Gans, Becker, Gouldner, Strauss, Cicourel, Douglas, Goffman, Vidich, Garfinkel, Glaser, Bensam aj.). A přece počátky kvalitativní metodologie jsou daleko starší.

Punctum saliens sporu mezi kvantitativní a kvalitativní metodologií není povaha procedur (ta je odvozená), ale povaha empirických dat, která získáváme, protože „měření a experimentování jsou operace, kterých může používat i kvalitativní metodologie“ [Smékal 1983 : 52]. S jistým razantním zjednodušením lze říci, že *kvantitativní metodologie operuje s daty, která lze „strčit do počítače“*, což samozřejmě předpokládá předchozí metodologické kroky (operacionalizaci, formalizaci, reduktivní kroky při kódování a kategorizaci) a vynucuje kroky následné (způsob prezentace, interpretace, „vyhodnocení“). *Kvalitativní metodologie poskytuje data, která nemá smysl do počítače dávat*, přesněji, data, jejichž povaha by se počítačovým zpracováním kvalitativně změnila a ztratila svou specifikou.

Právě proto je jistým nedorozuměním, když Engelsovo vskutku klasické dílo *Postavení dělnické třídy v Anglii* z let 1844-1845 [Marx-Engels 1957 : 237n] je někdy vykládáno jako „práce z empirické sociologie“. Jde zajisté o sociologii, ba dokonce empirickou, ale nikoliv o onen její typ, který je s ní v běžném vědomí asociován. Stačí Engelsovu práci důkladně pročíst, abychom si uvědomili, jak zcela přirozeně a bez složitých metodologických fines (na ně ostatně nebyla doba) Engels aplikuje právě *kvalitativní metodologii*.⁽³⁾ Hned v úvodu čteme *shrnutí jejího jádra, podstaty*: „šlo mi víc než o *abstraktní* znalost předmětu, chtěl jsem vás (anglické dělníky – pozn. M. P.) vidět ve vašich domovech, pozorovat vás v každodenním životě, porozprávět si s vámi o tom, co vás trápí, být svědkem vašich bojů proti sociální a politické moci vašich utlačovatelů. Počínal jsem si při tom takto: vzdal jsem se buržoazní společnosti a hostin, portského a šampaňského, a skoro všechny volné chvíle jsem věnoval styku s prostými dělníky; jsem rád a hrdý, že jsem tak jednal“ [Marx-Engels 1957 : 237].

Kdybychom tuto Engelsovu myšlenku „přepsali“ do soudobého metodologického jazyka (což je ovšem hřích páchaný na Engelsově jazyku, stylu i étosu), bylo by možné podstatu jeho postupu shrnout takto: 1. přímé pozorování každodenního života; 2. zúčastněný rozhovor, který respektuje toho, s kým se mluví, rozhovor bez předem formulované kostry (neřku-li otázek); 3. popis konkrétních životních situací, podmínek a sociální aktivity na základě

(3) Engels např. popisuje (nic více, než popisuje!) noclehárnu, dvůr, oblečení, stávku, robotárnu, ba dokonce hřbitov. Nikde se nedočteme, kolik je takových hřbitovů, nocleháren či dvorů a evidentně takový údaj ani nepotřebujeme, abychom pochopili podstatu a hloubku lidské bídy a utrpení. Engels pracuje se zprávami z novin, ale nepřestupuje ovšem tak, jak by postupoval kvantitativní metodolog moderního č. su (a nikoliv bezdůvodně), že by totiž provedl obsahovou analýzu na základě předem stanovené kategorizace a uvedl, kolikrát se psalo o lichvaření, kolikrát o prostituci, kolikrát o zdravotním stavu atd. A opomíjíme ani stín pocitu, že v jeho analýze něco podstatného chybí!

Ale nejen to, Engels brilantně realizuje to, co lze označit jako „kvantitativní sociologii bez čísel“. Uvažuje o fenoménech, které jsou samy o sobě kvantifikovatelné, jako jsou např. průměrné mzdy nebo věk, a přece nikde nenajdeme souhrnnou statistiku, která by poskytovala absolutní a relativní údaje. *Úvaha o mzdách* je vskutku analytickou úvahou, která se obešla dokonce bez jediného čísla (!) a čtenář přesto nezůstává na pochybách, jak funguje proces „odměňování za práci“. Není to až příliš poučné pro nás, kteří žijeme ve věku fetišizovaného čísla a zbožštěné statistiky?

přímého pozorování; 4. osobní znalost lidí, s nimiž se vstupuje do komunikačního kontaktu; 5. absence sociální distance a osobní angažovanost v problému.

Prostudujeme-li podrobněji Engelsovu práci, najdeme v ní dvě vrstvy: vrstvu, která je opřena o *oficiální statistické údaje* (například údaje o zpracování vlny, plátenickém průmyslu, úmrtnosti atd.) a vrstvu, která je založena na *pozorování a rozhovorech*. Engels tak prakticky dokazuje to, k čemu se moderní sociologie dobírá v urputných a pohříchu mnohdy neplodných diskusích, že *vztah kvantitativní metodologie a kvalitativních procedur není disjunktivní, ale komplementární*, že se vzájemně doplňují a obsahově oplodňují: kvantitativní data bez deskripce reálného, každodenního života jsou chladná a nepřesvědčivá, deskriptivní data bez kvantitativních údajů postrádají základní sociální kontext, obecný, „abstraktní“ (v Engelsově terminologii) rámec, v němž jsou situována.

Engelsův příklad není ahistorickým exkursem ad usum delphini. Když jsem se znovu do Engelsova díla začel, byl jsem doslova šokován tím, pokolikáté již (marxistická!) sociologie objevuje objevené. Vskutku nemá pravdu Whitehead, když říká, že věda, která se bojí zapomenout na své tvůrce, je ztracena. Samozřejmě – pokud je ovšem schopna vědění minulých epoch vstřebat jako inspirující podnět a nikoliv vléci jako vnucený žentour.

Co jsou kvalitativní metody?

V podstatě je dáno *historickým vývojem stavu věcí*, že kvantitativní a kvalitativní metodologie jsou stavěny do opozice, jako by se moderní sociologie polarizovala spíše podle metod, jichž používá, než podle dominantního předmětu svého zájmu a sociálních funkcí. Odtud pak vyplývají charakteristiky, které uvádí Campbell [1980 : 242], že totiž kvantitativní techniky jsou synonymizovány tím, že jsou vědecké, scientistické, přírodovědné, naturwissenschaftlich, zatímco kvalitativní metody jsou humanitní, humanitární, geisteswissenschaftlich, zkušenostní, fenomenologické, klinické, jsou studiem v terénu (field research), výzkumem případů (precedentů), zúčastněným pozorováním a běžným věděním.

Taková polarizace je nejen zbytečná, ale dokonce zatemňující, protože nevypovídá o ničem jiném než o *historické genezi této umělé polarizace* a vypočítává případy a způsoby užití. Proto také nelze přijmout *negativní vymezení* kvalitativních metod jako toho, co „nesplňuje tradiční požadavky vědeckého empirismu“ [Bruyn 1966 : 6]. Tak totiž vzniká zdání, že obrat od kvantitativní metodologie s sebou určitě nese *absenci jakýchkoliv pravidel* výstavby vědeckého poznání, že jde v podstatě o anarchický obrat od přesně stanovených kánonů vědeckého výzkumu k badatelské libovůli.

Někteří autoři [srov. např. Kratkij slovar 1988 : 110] poukazují na to, že striktní oddělení kvantitativních a kvalitativních „metod“ je do té míry neuspokojivé, že by bylo vhodné nahradit dokonce sám termín „kvalitativní metody“ označením „*kvalitativní analýza*“. Kvalitativní analýza v širším smyslu by pak označovala takový typ sociologického výzkumu a výkladu jeho výsledků, který je založen na 1. respektování teoretických zdrojů a východisek klasické sociologie a soustavném přihlížení k rozvoji soudobé sociologické teorie v celé její diferencovanosti a mnohotvárnosti; 2. individuální zkušenosti sociologa (sociolog se sám může stát iniciátorem určitých akcí a situací, které současně zúčastněně, jako „aktér“ zkoumá, pozoruje a interpretuje); 3. pozorování, jemuž je sociolog sám přítomen a není zastupován „tazatelem“, „pozorovatelem“ apod.; 4. intuici a empatii (Mills mluvil kdysi v tomtéž smyslu o sociologické imaginaci); 5. tradičních prostředcích filozofické a sociologické kategoriální analýzy (tzn. že kvalitativní analýza se nezříká ani dosti vysokých úrovní zobecnění); 6. osobních a oficiálních dokumentech (na jejich věcném, obsahovém a stylistickém rozboru, případně na analýze textologické); 7. publicistice a beletrii (krásné literatuře) jako zdroji

informace a současně jako prostředku prezentace získaných výsledků a do jisté míry i způsobu zdůvodňování svých tvrzení, závěrů a doporučení.

Pouze v úzkém smyslu lze kvalitativní analýzu redukovat na vědomé *hledání zvláštních případů a fixace kvalitativních stránek* sociálních jevů, systémů a procesů prostřednictvím speciálních postupů (metod), zejména: 1. analýzy jednotlivých případů (monografická studia); 2. biografické metody (analýzy životních drah); 3. typologické procedury (která alespoň do jisté míry substituuje absencí statistické reprezentativnosti); 4. stylistické a předmětné analýzy osobních dokumentů (pamětí, deníků, dopisů atd.) a 5. případně některých postupů přejatých z etnografie, kulturní antropologie, psychiatrie, sociolingvistiky a historie.

Podstata kvalitativní analýzy spočívá tedy nikoli v konkurenci kvantitativnímu výzkumu, ale v jeho doplnění, přičemž konkrétně jde o 1. *vzájemnou kritickou analýzu* metodických a metodologických postupů na různých úrovních obecnosti (přílišná metodologická specializace vede v obou případech k jisté míře metodologické slepoty) a 2. o *tematické doplnění novými problémy*, jež jsou svou podstatou „nepřístupné“ čistým kvantitativním šetřením zejména dotazníkového typu.

Kvalitativní metodologie tedy není ani lepší a snad ani horší než kvantitativní postupy, je prostě jiná, protože je jinak ontologicky zakotvena, je jinak předmětně orientována a vstupuje tam, kam kvantitativní metodologie vstoupit nemůže, přičemž ovšem platí, že „kvalitativní výsledky jsou stejně tak málo ušetřeny chyb jako výsledky kvantitativní“ [Campbell 1980 : 327].

Kvalitativní analýza a každodennost

Kvalitativní metodologie je, jak řečeno, dána především ontologicky, předmětem zkoumání, badatelskou orientací. *Předmětem kvalitativní metodologie je studium běžného, každodenního života lidí v jejich přirozených podmínkách.*

Předmětně se kvalitativní analýza obvykle spojuje se studiem *každodenního života*(4), ačkoliv ji nelze na tuto stránku sociální zkušenosti zcela redukovat: každý sociální proces, jev a fakt institucionální, organizační a makrostrukturální povahy má svůj komplement právě ve sféře každodennosti. Znamená to, že většině standardních makrostrukturálních témat lze zcela organicky přiřadit „kvalitativní téma“, které pokrývá některou stránku každodenních lidských aktivit.(5) Sama *každodennost* se obvykle vymezuje jako sféra sociálního života: 1. v níž lidé žijí, pracují, setkávají se, integrují, komunikují a zejména vykonávají rutinní aktivity; 2. v níž používají tzv. přirozeného postoje, tzn. nepochybnují reálnost sociálního světa, jeho „objektivitu“, jeho obývanost jinými lidmi atd.; 3. v níž dominuje pragmatický, manipulační, nikoliv kontemplativní postoj; 4. v níž probíhá soustava interpretačních aktů,

(4) Koncept každodennosti do naší sociologie uvedla v akademickém časopise poprvé D. Alijeová, jejíž zásluhy o studium teoretických kontextů kvalitativních analýz jsou mimořádné [Alijeová 1987]. Již dříve na význam této tematické orientace upozornil J. Alan [1982] v malotirážní edici, která byla ostře kritizována K. Rychtaříkem [1984], v jiné souvislosti pak též M. Petrusek [původně 1985, reeditováno 1989]. Koncept každodennosti je dnes rozsáhle diskutován v rozmanitých kontextech teoretických i empirických a do diskuse vstupují významné autority jako T. Luckmann, J. M. de Queiroz, M. Maffesoli, ale i mladí, avšak poučení autoři jako R. Amirou, P. Lalli, R. Hitzler aj. [srov. Maffesoli 1989].

(5) Instruktivním příkladem zde může být intelektuální vývoj D. Bertauxa, který začínal „analýzou mobilních tabulek“ [srov. Bertaux 1969] a který je dnes významným reprezentantem kvalitativní metodologie aplikované právě na studium mobilních drah: jeho současné pojetí životních drah tak logicky a organicky navazuje na klasicky kvantitativistické výzkumy mobility „duncan-blauovského“ typu. Podobnou vývojovou dráhu u nás opsal - do značné míry nezávisle na Bertauxovi - J. Alan [srov. Rollová a kol. 1972 a Alan 1989].

jimiž lidé svůj sociální svět vysvětlují, činí jej srozumitelným a na jejichž základě více či méně jednají; 5. která je pocítována a prožívána jako oblast, která má řád, která je strukturována a 6. která je intersubjektivní.

Zkoumání sociálního světa z perspektivy každodenního života metodologicky předpokládá zkoumat jej:

- a) z perspektivy aktéra,
- b) v jeho životním kontextu,
- c) v jeho vlastním jazyce,
- d) v jeho vlastní neprestrukturované interpretaci.

To umožňuje sociologicky rehabilitovat obrovské množství pojmů běžného jazyka, které byly zejména pozitivistickými koncepcemi z oboru exkomunikovány jako „nevědecké“, jež však fixují závažné stránky individuálního i sociálního života – jako je strach, nenávisť, strádání, očekávání, hřích, naděje, milosrdenství, zoufalství atd. Tyto koncepty v kvalitativních analýzách vystupují ve svých původních významech, nikoliv pouze v sociologických interpretacích (tedy jako expektace, frustrace, stres, deprivace, agrese atd.), čímž však standardním sociologickým interpretacím dávají nové nebo vracejí původní významové dimenze.

Kvalitativní analýza – a v tom je její základní smysl – umožňuje otvírat soubor nových a opomíjených problémů. Právě proto vymezujeme soustavně vztah mezi oběma přístupy jako vztah komplementarity, který fixuje známou skutečnost, že teprve použití vzájemně komplementárních postupů umožňuje postihnout kterýkoli sociální jev v jeho úplnosti, relativní celistvosti, „totalitě“.

Které postupy tedy konkrétně lze kvalifikovat jako kvalitativní? Především je to *zúčastněné pozorování*, které je ovšem hierarchizováno na stupnici úplná participace, participace v roli pozorovatele (dvojrole) a pozorování v náhodné (či běžné) sociální situaci. Pozorování zde však nemá pravidla předběžně „zadané“ kategorizace (typu balesovských kategorií), je založeno spíše na podobné schopnosti citlivě a vnímavě pozorovat, jako je tomu u dobrých fotografů či malířů. Ostatně – *použití fotografie* (ale i filmu, magnetofonového záznamu apod.) patří ke kvalitativním technikám. Dnes již existují vynikající sociologické práce, které nepocházejí z pera sociologů, ale z kamer sociologicky vzdělaných či zainteresovaných fotografů. Fotografie totiž splňuje podmínku *zachytit reálný kontext, konkrétní prostředí*, bezprostřední sociální situaci. Fotografovat lze ovšem netoliko lidi v jejich prostředí, ale i lidské produkty, které mnohdy teprve na fotografii „vyniknou“ ve svých významech a funkcích, jež běžně nevnímáme, protože od nich nemáme (což zní paradoxně) dostatečný odstup: nevnímáme je proto, že se staly „přirozenou“ součástí našeho prostředí, součástí oné každodennosti, která jakoby nevyžadovala ani záznam, ani reflexi.

Druhou technikou je *zúčastněný rozhovor*, tedy nikoliv standardizovaný či polostandardizovaný, kde je dáno téma a jakási hypotetická kostra toho, o čem bude řeč. Zúčastněný rozhovor lze vést *kdekoliv a kdykoliv*, i když přirozeně poznávací hodnota takových rozhovorů bude značně proměnlivá. Po jisté době „praxe“ vstupuje výzkumník do takových rozhovorů tehdy, když sám vidí, že téma je zajímavé (ačkoliv není předem dáno) a sociologicky nějak relevantní (což nelze předem stanovit). V zúčastněném rozhovoru jsme spolubesedníky, nikoliv tazateli, diskutéry, nikoliv neutrálními badateli. Smyslem takového rozhovoru je ovšem poznat víc, než by spontánně vyšlo najevo, jakkoliv naše tázání a námítky nemají mít povahu usměrnění ve smyslu poučení či dokonce mentorování. Na druhé straně zúčastněný hovor neznamena, že „vypojíme“ všechno naše vědění a budeme hrát naivní prostáčky – nejen proto, že je to eticky pochybné, ale především proto, že je to z poznávacího hlediska

neefektivní. Platí nicméně „zlaté pravidlo“ – nechej svůj sociologický slovník doma, pokud ovšem nemluvíš s lidmi, kteří mu běžně rozumějí (pak platí spíše opak).

Zúčastněný rozhovor někdy vyžaduje *znalost specifického jazyka* „sociální kategorie“, s níž isme ve styku, což předpokládá eventuální předchozí trénink nebo aspoň dostatečnou informaci (slangy, profesionální žargon apod.). Je jasné, že při studiu zejména periferních či marginálních částí populace je taková znalost zcela nezbytná, o čemž by mohli vyprávět mnoho pozoruhodného ti, kdo zkoumali například cikánskou populaci. *Limity vstupu* do určitých sociálních vrstev jsou ovšem mnohdy dány nezávisle na tužbách výzkumníkových, například věkem (padesátník na rockovém koncertu může být patrně jen stěží vskutku zúčastněný) nebo pohlavím. Kvalitativní metodologie však není kriminalistická technika a oblastí a situací, do nichž se výzkumník dostane sponte sua je tolik, že na nedostatek témat a problémů si rozhodně nelze předem naříkat.

Pro zúčastněný rozhovor platí, že se máme snažit popsat problém, o němž je řeč, v jazyce aktérů, tzn. že je nutné si vycvičit jazykovou citlivost, schopnost vnímat významové posuny, rozumět novým slovům a novým jazykovým kontextům.

Konečně třetí kvalitativní technikou je *analýza autentických osobních dokumentů*, tedy technika s dlouhou tradicí (rozpracovaná dávno historiky) – analýza dopisů, deníků, záznamů, poznámek, ale i životopisů, memoárů, publikovaných rozhovorů, stížností, návrhů atd. Pro tuto techniku byly vypracovány *metodické „normy“*, takže její aplikace při zachování základních etických pravidel, tj. vlastně jen norem lidské slušnosti, není nijak nesnadná.

Za kvalitativní techniky nutno pokládat také *analýzu beletrie a produktů hromadných sdělovacích prostředků*. Zde je problém složitější o to, že tento materiál lze interpretovat dvojím způsobem: 1. jako výpověď (ať už jakkoliv autorsky zformovanou či deformovanou) o sociální skutečnosti a 2. jako objekt hromadné recepce, tedy jako sociální produkt, který spoluvytváří hodnotové a normativní orientace, způsob vidění a interpretace sociálního světa. Právě zde se *kvantitativní a kvalitativní metodologie velice organicky propojují*, dokonce téměř v instruktivní podobě: vedle obsahové analýzy jako prototypicky kvantitativní techniky zde stojí kvalitativní rozbor, který využívá poznatků nejen sociologických, ale i etických, estetických a v neposlední řadě sémiotických a sociolingvistických.

Námítky a diskuse

Proti kvalitativní metodologii byly samozřejmě již dávno vzneseny námitky ze strany scientisticky orientovaných sociologů, takže postačí je shrnout se stručným komentářem:

1. *Kvalitativní metodologie nemá přesná pravidla*. Toto tvrzení je oprávněné – jak jsme viděli – pouze částečně, nadto platí ve stejné míře pro kvantitativní sociologii, snad s tím rozdílem, že tam je absence pravidel více kamuflována (platí to zejména o operacionalizaci a interpretaci dat).

2. *Kvalitativní data nejsou reprezentativní*. Tuto námitku lze akceptovat potud, pokud akceptujeme princip statistické reprezentativnosti jako *conditio sine qua non* vědeckého výzkumu. Zdá se však, že přednosti mýtické reprezentativnosti jsou v kvalitativní metodologii dostatečně vyváženy tím, že umožňuje formulovat nové hypotézy, nikoliv je pouze kvantitativně verifikovat. V tom je ostatně základní a nejpodstatnější odlišnost obou metodologií – *zatímco kvantitativní metodologie je bytostně verifikační a pouze verifikační, kvalitativní metodologie je spíše a převážně generativní* [srov. Blumer 1970; Glaser-Strauss 1968].

3. *Kvalitativní metodologie nemá rozpracované validizační postupy*. Tato námitka platila do doby, než byl problém systematicky řešen v pracích Filmerových, Campbellových,

Glaserových atd. Dnes lze jako validizačních procedur použít: a) *principu adekvátnosti*(6), který je založen na tom, že výsledky kvalitativní analýzy se předloží osobám, jichž se předmětně týkají, k vyjádření; b) *principu konsensu* vědecké komunity [srov. Knorr-Cetina 1981], tzn. souhlasu badatelů, kteří se daným problémem nebo populací zabývají a kteří výsledky kvalitativní analýzy označí za pravděpodobné; c) *principu souladu se zdravým rozumem*, který vychází z toho, že data kvalitativní analýzy jsou předmětně vztažena k běžnému vědomí, takže nemohou překračovat „zdravý rozum“ v té míře, jak je to možné v teoretické reflexi; d) *principu souladu s kvantitativními daty*, o němž píše podrobněji Campbell [1980 : 327].

I když je nepochybné, že kvalitativní metodologie je vzdálenější „aktuálním standardům vědecké metody“ než postupy čistě kvantitativní, nemělo by to znamenat její apriorní diskriminaci [srov. Kuczyński 1977 : 123]. Ostatně ti, kteří v oblasti aplikace kvalitativní metodologie skutečně pracují, se shodují v tom, že „*není fundamentálního rozdílu mezi cíli a možnostmi kvalitativních a kvantitativních metod a dat*“ (Glaser-Strauss 1967 : 7), že „sociologická teorie musí budovat koherentní těleso vědění, které bude konzistentní se zjištěními obou těchto polárních sice, ale základních výzkumných orientací“ [Bruyn 1966 : 6]. A konečně v pregnantní formulaci Campbellové: „Problém polaritativních a kvalitativních přístupů k výzkumu sociální činnosti zůstane neřešen potud, pokud budeme za jeho řešení pokládat potvrzení dominance jednoho nad druhým. Sociální poznání je v daleko větší míře než poznání fyzikální riskantní a hypotetický proces. U jakéhokoliv přístupu totiž zůstává místo pro zdůvodněnou kritiku. Každý pól je vždycky silnější v kritice druhého, nikoliv však v neomylnosti svých nároků na deskriptivní vědění“ [Campbell 1980 : 272].

Smyslem našeho stručného a snad dosti diskusního uvedení do „kvalitativní metodologie“ tedy *nebylo odmítnutí dotazníků a dotazování*, jako spíše poukaz na *možnost a nutnost užití jiných, dalších, svou podstatou komplementárních procedur*. Je také pochopitelné, že z hlediska ekonomie času a prostředků je kvalitativní metodologie někdy mnohem náročnější (nikoliv však nutně nákladnější, spíše naopak), takže zajisté platí sarkastický povzdech N. Daltona: „Je-li možný výběr, pak přirozeně preferuji jednoduchou, rychlou a neomylnou metodu. Kdyby bylo možné takovou metodu skutečně najít, s chutí bych se vyhnul časově náročným, nesnadným a trochu podezřelým kvalitativním postupům, jako je zúčastněné pozorování“ [cit. podle Bogdan-Taylor 1975 : 13]. Po pravdě řečeno – nevyhýbali jsme se však užití těchto přece jen náročných a rutině se nepoddávajících metod až příliš dlouho?(7)

Literatura

- Alan, J.: *Teze o přístupu sociologie k realitě*. In: Metodologické problémy výzkumu budoucnosti. Praha, Sportpropag 1982.
Alan, J.: *Etapy života očima sociologie*. Praha, Panorama 1989.

(6) Princip adekvátnosti byl poprvé vyložen A. Schutzem, kriticky reformulován P. Winchem a znovu analyzován Giddensem [1979]: nejde tedy o postulát absolutně jednoznačný a bezesporný.

(7) Boom zájmu o kvalitativní metodologii, který má analogii snad jen v mikrosociologickém boomu konce 60. let, zachvátil dnes již nejen západní sociologii, která – jak se zdá – postupně směřuje k organické fúzi či syntéze kvalitativních a kvantitativních postupů (informace J. Řeháka), ale i sociologii socialistických zemí. Intenzivně se rozvíjí v Polsku [srov. Wódz 1987] a Bulharsku a počátky lze zaznamenat i v SSSR. U nás se kvalitativní metodologií zabývali již dříve B. Blažek, J. Alan, J. Šanderová, J. Kabele aj., na Slovensku L. Falťan, Z. Kusá aj. Pozoruhodné studie z této oblasti publikuje malotirážní sborník *Výzkum rodiny* (vydáváný VÚSRP – pobočka Praha), editovaný J. Alanem

- Aleksejev, J. S.: *Koncepcija dopolnitel'nosti: Istoricko metodologičeskij analiz*. Moskva, Nauka 1987.
- Alijevoá, D.: *Každodennost' ako objekt sociologičeskó skúmania*. In: *Sociológia* 1987, č. 4.
- Becker, H.: *Sociological Work*. Chicago, Aldine 1970.
- Bertaux, D.: *Sur l'analyse des tables de mobilité*. In: *Revue française de sociologie* 1969, č. 4.
- Bertaux, D.: *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Science*. London, Sage 1981.
- Blau, P. M.: *Inequality and Heterogeneity*. New York, The Free Press 1977.
- Blumer, H.: *Methodological Principles of Empirical Science*. In: Denzin, N., *Sociological Methods*. Chicago, Aldine 1970.
- Bogdan, R.–Taylor, S. J.: *Introduction to Qualitative Research Methods*. New York, J. Wiley 1975.
- Bokszański, Z.–Piotrkowski, A.: *Socjologiczne aspekty stosowania wywiadu kwestionariuszowego*. In: *Studia socjologiczne* 1977, č. 1.
- Bourdieu, P.–Chamberedon, J. C.–Passeron, J. C.: *Le métier de sociologue*. Paris, Monton-Bordas 1968.
- Brenner, M. (ed.): *Social Method and Social Life*. London, Academic Press 1980.
- Brenner, M.–Marsh, P. (eds.): *The Social Contexts of Method*. London, Croom Helm 1978.
- Bruyn, S. T.: *The Human Perspective in Sociology: The Methodology of Participant Observation*. Englewood Cliffs – New York, Prentice Hall 1966.
- Campbell, D. T.: *Modeli eksperimentov v socialnoj psichologii i prikladnyh issledovanijach*. Moskva, Progress 1980.
- Engels, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*. In: *Spisy*, sv. 2, Praha, Svoboda 1957.
- Filstead, W. (ed.): *Qualitative Methodology: Firsthand Involvement with the Social World*. Chicago, Markham 1970.
- Gál, F.: *Problémovo orientovaný participatívny prístup*. In: *Sociologický časopis* 1989, č. 3.
- Galtung, J.: *Theory and Methods of Social Research*. Oslo, Universitetsforlaget 1967.
- Giddens, A.: *Central Problems in Social Theory*. London, Macmillan 1979.
- Glaser, B. G.–Strauss, A. L.: *The Discovery of Grounded Theory*. London, Weidenfeld and Nicolson 1968.
- Knorr-Cetina, K.: *The Manufacture of Knowledge: An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science*. Oxford, Pergamon Press 1981.
- Kolodziej, I.: *Czym grzeszy wywiad?* In: *Studia socjologiczne* 1980, č. 1.
- Koralewicz, J.: *Autorytarizm, lęk, konformizm*. Wrocław–Warszawa–Kraków, Ossolineum 1987.
- Kratkij slovar po sociologii. Moskva, Politizdat 1988.
- Kuczyński, P.: *Metoda ankietowa w badaniach zachowań*. In: *Studia socjologiczne* 1977, č. 1.
- Lefébvre, H.: *Critique de la vie Quotidienne I: Introduction*. Paris, L'Arce 1958; *II. Fondements d'une sociologie de la quotidienneté*, 1961; *III. De la modernité au modernisme*, 1981.
- Lotman, J.: *Puškin*. Praha, Lidové nakladatelství 1989.
- Maffesoli, M. (ed.): *The Sociology of Everyday Life*. In: *Current Sociology* 1989, č. 1.
- Machonin, P. a kol.: *Československá společnost*. Bratislava, EPOCHA 1969.
- Maslyk, E.: *Pojęcie „niepewności“ i jego zastosowanie w analizach socjologicznych*. In: *Studia socjologiczne* 1979, č. 1.
- Petrusek, M.: *Princip komplementarity a tolerance v prognostice a sociologii*. In: *Prognostika* 1987, č. 2.
- Petrusek, M.: *Lesk a bieda každodennosti*. In: *Slovenské pohľady* 1989, č. 6.
- Platt, J.: *On interviewing one's peers*. In: *The British Journal of Sociology* 1981, č. 1.
- Pozner, A. R.: *Metod dopolnitel'nosti: problema sođeržanija i sfera dējstvija*. Moskva, Izd. MGU 1981.
- Rollová, V. a kol.: *Sociální a profesionální mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Bratislava, ČSVÚP 1972.
- Rychtařík, K.: *Nečisté tóny na staré téma. Tenký led tzv. alternativní sociologie*. In: *Rudé právo*, 3. 2. 1984.
- Selvin, H. C.: *Mathematics and Sociology*. In: *American Sociological Review* 1965, č. 2.
- Schwartz, H.–Jacobs, J.: *Qualitative Sociology. A Method to the Madness*. New York, The Free Press 1979.
- Siewerski, B.: *Czy możliwe jest zastosowanie zasady komplementarności w socjologii?* In: *Studia socjologiczne* 1988, č. 2.

- Smékal, V.: *Kvalitativní přístup v psychologickém výzkumu*. In: *Cs. psychologie* 1983, č. 1.
- Szomolányiová, S.: „*Malé veličiny*“ a ich význam pre sociálnu dynamiku. In: *Sociológia* 1989, č. 3.
- Webb, E. J. (ed.): *Unobtrusive Measure: Non-reactive Research in Social Sciences*. Chicago, Rand McMally 1966.
- Wilson, T. P.: *Qualitative „oder“ Quantitative Methoden in der Sozialforschung*. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 1982, č. 3.
- Wódz, J. (ed.): *Problèmes de la sociologie qualitative*. Katowice 1987.